

Gelderland als Nederlands gewest

HOOFDREDACTIE

Dolly Verhoeven
Maarten Gubbels
Michel Melenhorst

BEELDREDACTIE

Jochem van Eijssen

KAARTREDACTIE

Nico W. Willemse

DEELREDACTIE

Marc Wingens (voorzitter)
Piet van Cruyningen
Frank Keverling Buisman
Elyze Storms-Smeets

2 / Gelre in oorlog
1591-1648
RONALD DE GRAAF

Met medewerking van
MAARTEN GUBBELS
FRANK KEVERLING BUISMAN
STEVEN VERHOEVEN

3 / Moeizaam herstel
1648-1702
RONALD DE GRAAF

Met medewerking van
STEVEN VERHOEVEN

DE GROTE RIVIEREN 97

De rivieren als verbindend element 97 / Het sluiten van de ‘Tuin’ 101 /
Forten en schipbruggen 103 / De barrière kraakt 108

OP ZOEK NAAR EEN WERKBAAR EVENWICHT 112

Centraal en lokaal bestuur 112 / *Memoires van een Gelders staatsman* 116 /
De adel weer in het zadel 118 / *Het album van een stiftsjuffer* 120 /
De reformatie van het achterland 121 / Het onderwijs hervormd 127 /
Een geschiedenis van Gelderland 130

ROND HET TWAALFJARIG BESTAND 132

Het dagelijks leven ontwricht 132 / De pest breekt uit 136 /
De Bestandstwisten 137 / *Een gedreven pestdokter* 138 / *Een standvastige weduwe* 142 /
Gelderland als missiegebied 144 / Katholiek in een protestants gewest 146

DE OORLOG HERVAT 152

Nieuwe Spaanse aanvallen 152 / De aanval van 1629 156 /
Staatse veroveringen 161 / Vrede van Münster 165

HOOPVOLLE ONTWIKKELINGEN 169

Welvaartsverschillen 169 / Een nieuw belastingstelsel 170 /
De Gelderse landbouw 173 / Gebruik van de bossen 180 / Landbouwtransitie 181 /
Een Nijkerker in New York 186 / Stedelijke activiteiten 187 / *Een Nijmeegse verzamelaar van oudheden* 192

REFORMATIE EN CONTRAREFORMATIE 194

Kerk contra volkscultuur 194 / Vroomheid in dichtvorm 196 /
Waalse en lutherse kerken 198 / *Zending onder katholieken* 199 /
De katholieke adel 202

GELRE EN HET RAMPJAAR 204

Een onbesuisde stadhouder 204 / Opnieuw oorlog 206 / Van de vierde orde 210 /
De Vrede van Nijmegen 217

ALLE ELLENDE TE BOVEN? 219

Gelderland en het Regeringsreglement 219 / *Een Hengelse #metoo-affaire* 220 /
Herstel in zicht 222 / Jachtverblijven en buitenplaatsen 224

4 / Een eigenzinnig gewest
1700-ca. 1750
TOON BOSCH

5 / Oude en nieuwe denkbeelden
ca. 1750-1795
TOON BOSCH

Met medewerking van
STEVEN VERHOEVEN

EEN ONRUSTIG BEGIN 231

Tussen west en oost 231 / Een Gelders machtsvacuüm 236 /
Burgers in opstand 239 / Een staat apart 245

STAGNATIE EN VOORSPOED 252

Een plattelandseconomie 252 / Overleven door aanpassing 253 /
Planmatige bosbouw 259 / *Een glanzende adellijke carrière* 262 /
Stedelijke handel 264 / Overheid en infrastructuur 268 /
Traditie en vernieuwing 273 / Plattelandsnijverheid 276

OP DE GOLVEN VAN DE CONJUNCTUUR 279

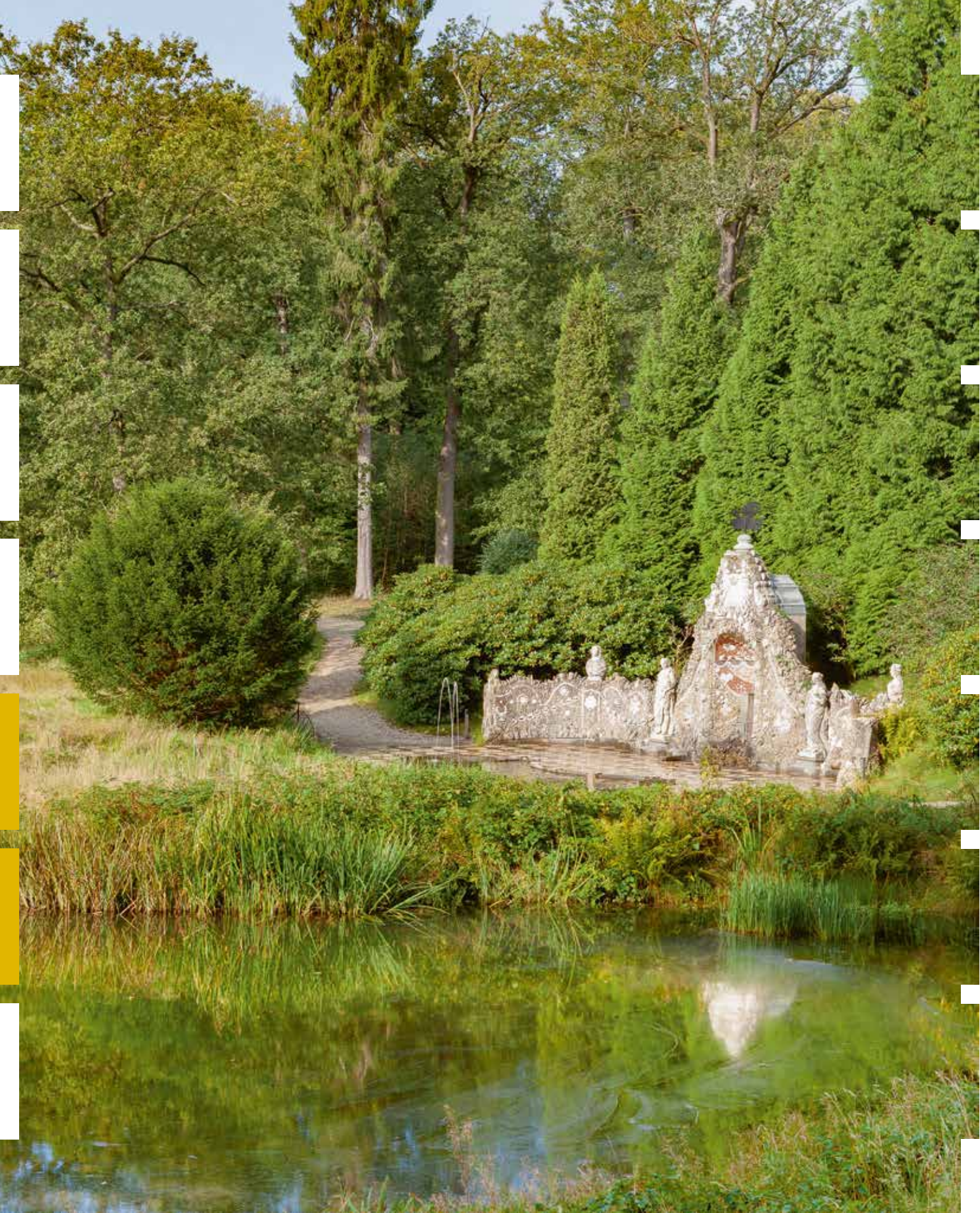
Werkende vrouwen en kinderen 279 / *Een vrouwelijke beul* 280 /
Een adellijke levensstijl 282 / *Van Suriname naar Arnhem* 286 /
De zorg voor armen 287

AARDSE EN GODDELIJKE MACHT 291

De terugkeer van de stadhouder 291 / Het Gelderse religieuze landschap 293 /
Richtingenstrijd in de gevestigde kerk 295 / *Een bevindelijk-protestantse dichteres* 298 /
Religieuze minderheden 300 / *Joods Gelderland* 303 / *Katholiek Gelderland* 304 /
Verlicht Gelderland 310 / *Multitalent in een roerige tijd* 316 / Politiek verstand
Gelderland 317

RADICALISERING, REVOLUTIE EN REPRESSIE 320

Een explosief pamflet 320 / Het Gelders patriottisme 324 / Patriotten versus
prinsgezinden 325 / Revolutie en contrarevolutie 331 / *Oranjerepressie* 337 /
Getrouwd met een revolutionair 338 / *Hoop in de verte?* 339

GELDERLAND in de achttiende eeuw

Lange tijd veranderde er in achttiende-eeuws Gelderland ogenschijnlijk weinig. In het staatsverband van de Republiek bleef Gelre het eigenzinnige gewest met zijn roemruchte verleden. Het was een politiek en religieus conservatief, Oranjegezind bolwerk, bestuurd door adel en patriciaat. Het gewest had een agrarisch-ambachtelijk karakter; het gros van de bevolking leefde en werkte op het platteland. De steden vormden de podia waar veel van het politieke en culturele leven zich afspeelde, ze functioneerden als verzorgingscentra voor het omringende platteland en maakten deel uit van gewestelijke en (inter)nationale economische, infrastructurele en militair-defensieve netwerken.

Het achttiende-eeuwse Gelderland bestond uit een vlechtwerk van cultuurstreken met grote landschappelijke verschillen waar allerlei dialecten werden gesproken. Van een breed gedeelde identiteit was amper sprake, eerder van lotgenoten die worstelden met politieke spanningen, economische neergang, criminaliteit, extreem weer, (natuur-)rampen en grootschalige uitbraken van besmettelijke ziekten onder mensen en dieren.

Oorlogsgeweld trof Gelre in deze eeuw vrijwel niet, maar binnen het gewest ontladden spanningen tussen adel en burgers zich in soms gewelddadige conflicten. Toch wisten de oude machthebbers vrijwel de gehele eeuw in het zadel te blijven, al werd hun positie gaandeweg van meer kanten ondergraven. Zo bracht de internationale Verlichting nieuwe ideeën over de maakbaarheid van de samenleving en die tastten ook in Gelderland sluipenderwijs de gevestigde macht aan. Vooruitstrevende burgers verenigden zich in clubs en sociëteiten, waar ze debatteerden over maatschappelijke verandering op tal van terreinen.

In de jaren 1780 resulteerde dat in een poging van patriotten om de politiek ingrijpend te hervormen; een revolutiepoging die werd gesmoord in een burgeroorlog. Veel betrokkenen ontvluchtten de Republiek, om in 1795 zegevierend terug te keren in het kielzog van de Franse revolutionaire legers. Dat was het moment waarop met de Republiek ook het oude regime instortte. Het autonome gewest Gelderland ging op in een nieuwe nationale eenheidsstaat.

◀ Deze fonteinvloer met schelpengrot bij kasteel Rosendaal, ontworpen door de beroemde architect Daniël Marot in 1732, staat bekend als 'de Bedriegertjes'.

4 EEN EIGENZINNIG GEWEST

1700-ca. 1750

EEN ONRUSTIG BEGIN

Tussen west en oost

Op 1 januari 1700 brak een nieuwe eeuw aan, maar in Gelderse kronieken zijn over dit moment weinig of geen bijzonderheden te vinden. Van een echte breuk was ook geen sprake. Uiteraard zal men in bijvoorbeeld preken en redevoeringen of tijdens feestelijke bijeenkomsten hebben stilgestaan bij het aanbreken van de achttiende eeuw, maar verder ging het dagelijks leven in steden en op het platteland op dezelfde voet voort als voorheen. Wel voltrok zich een halfjaar later een opmerkelijke verandering, toen Gelderland in de maand juli de eeuwenoude juliaanse kalender verving door de gregoriaanse kalender. Die was nauwkeuriger en sloot beter aan op de zonnejaren. In katholiek Europa was deze tijdrekening al in 1583 geïntroduceerd, maar in de protestantse Republiek stuitte de verandering om geloofsredenen op bezwaren en was deze buiten de provincies Holland en Zeeland niet ingevoerd. Toen echter in 1700 een aantal protestantse Duitse landen de gregoriaanse kalender invoerde, stapte ook Gelderland over. Deze rekenkundig ingewikkelde operatie kwam

erop neer dat men vanaf 30 juni elf dagen uit de kalender schrapte en daarna (op 12 juli in de oude kalender) op 1 juli aan de nieuwe maand begon. De ingreep was bedoeld, aldus de Nijmeegse chroniqueur Johan Smetius, ‘om weg te nemen de inconventieen’.¹ Die niet nader toegelichte kanttekening (of was het een zucht van opluchting?) doet vermoeden dat Gelderland van een lastig ongemak was verlost. Smetius doelde waarschijnlijk op het gegeven dat juist deze grensprovincie baat had bij regelmaat en uniformiteit in het maatschappelijk en economisch verkeer met de overige provincies en met het buitenland.

Kaarten van het gewest, zoals de ‘Nieuwe kaart der provincie van Gelderland’ uit 1741, benadrukken hoezeer Gelderland door zijn ligging een schakel vormde in de verbinding van de Republiek met de Duitse landen.² Allereerst met het bisdom Münster in het noordoosten en het koninkrijk Pruisen in het zuidoosten. Maar ook, via doorgaande landwegen en de Rijn, met landen in Midden-Europa. Door deze contacten genoten sommige Gelderse producten, zoals ham, worst, bier, bokking, hennep, tabak en paarden, de nodige faam tot ver buiten de Repu-

▲ De nieuwe kaart van Gelderland (1790) maakte deel uit van een beschrijving van de provincie door de historicus Jan Wagenaar.

bliek. De kaart toont ook de provinciegrenzen met Overijssel, Utrecht en Staats-Brabant en de begrenzing van de Gelderse kwartieren van Veluwe, Zutphen en Nijmegen. Deze drie bestuurlijk zelfstandige gebieden waren tot de instorting van de Republiek in 1795 onverbrekkelijk onderdeel van het ingewikkelde Gelderse politieke bestel. Opmerkelijk was de ligging, in het zuidoosten van Gelderland, van een aantal enclaves die tot 1701 aan het hertogdom Kleef behoorden en daarna met de rest van dat hertogdom bij het koninkrijk Pruisen werden ingelijfd. Het betreft de Liemers met Zevenaar en Duiven, en

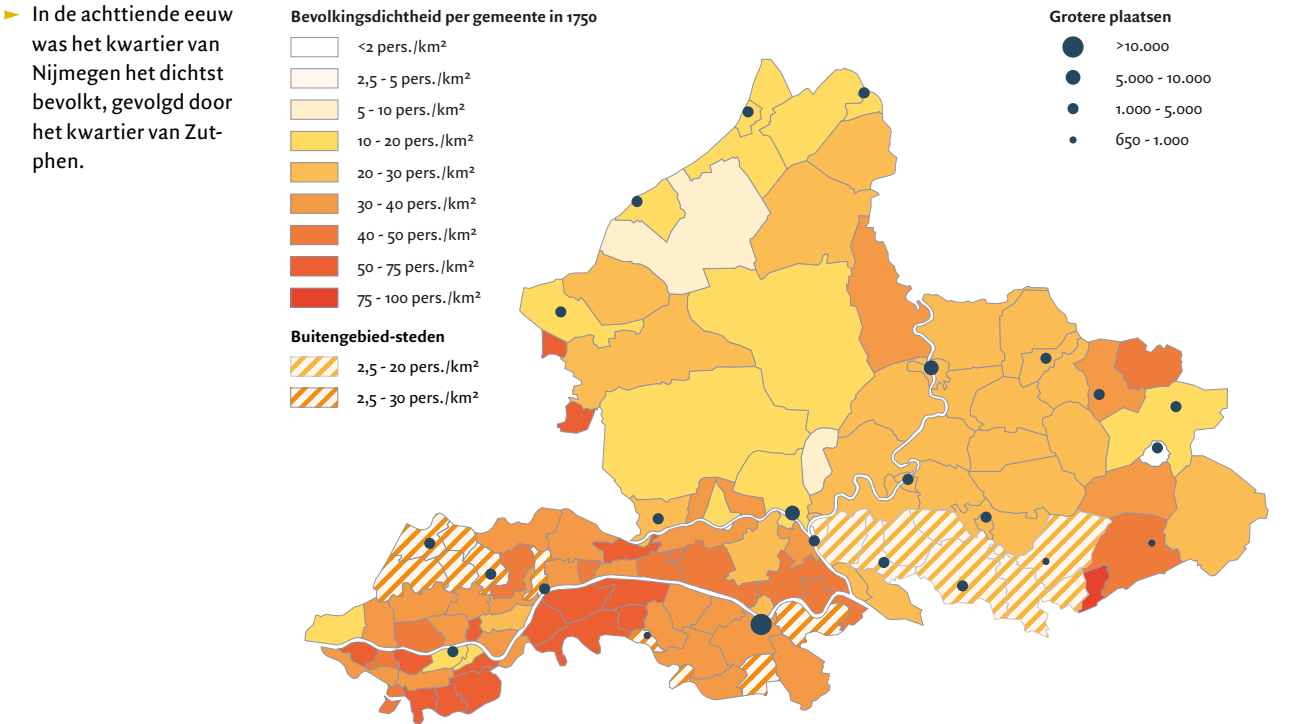
verder onder andere Huissen, Malburgen en Wehl; plus de dorpen Hulhuizen, Leuth, Kekerdome en Lobith met enig omliggend gebied. Buitenlands gebied dus, waar het provinciebestuur niets te vertellen had. Dat gold trouwens ook voor de twee, in het westen van de provincie gelegen, autonome graafschappen Buren en Culemborg.

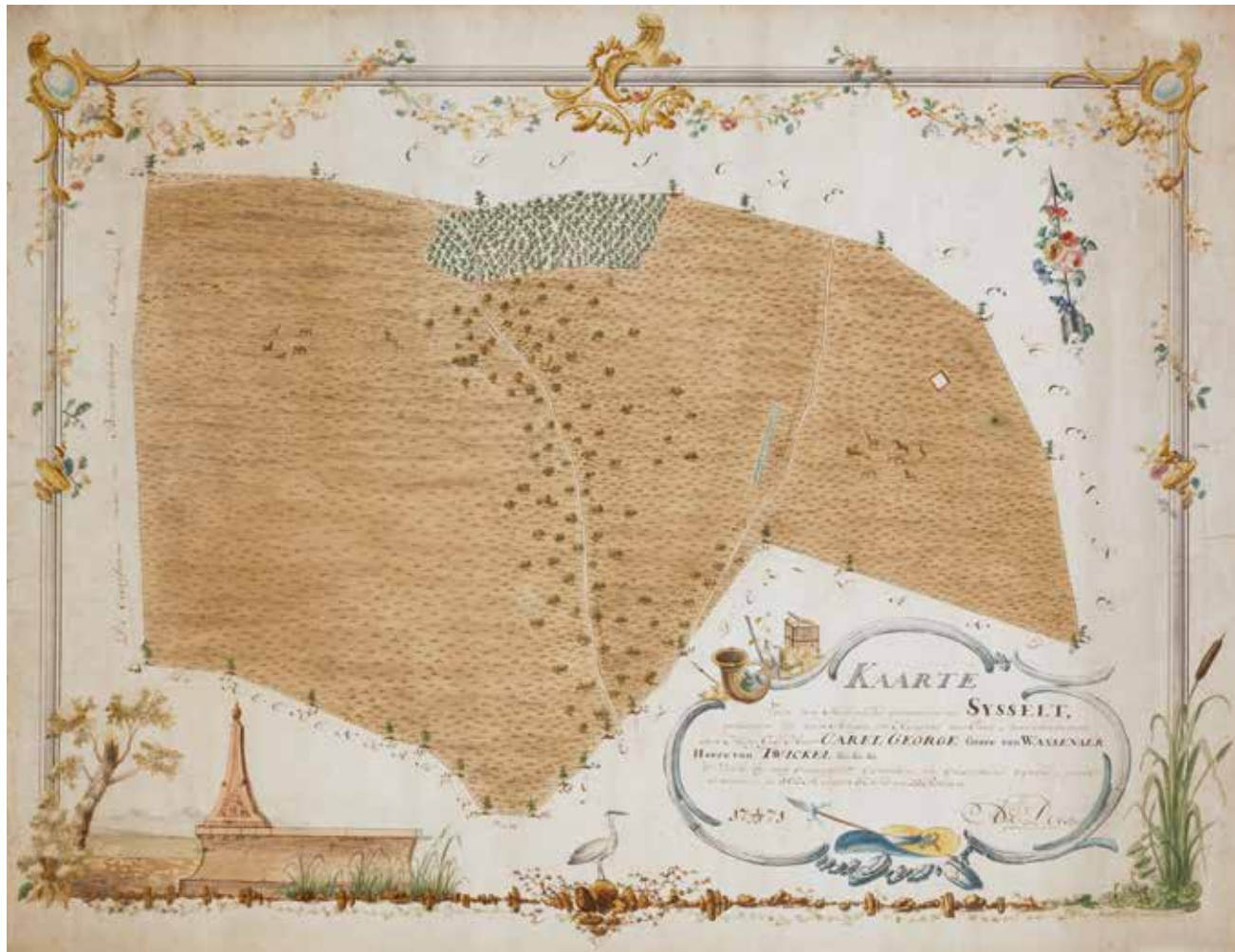
De kaart uit 1741 is een momentopname, maar weerspiegelt wel de ruimtelijke situatie van het ongeveer 5000 vierkante kilometer grote gewest in eerdere en latere decennia. Pas na de Bataafse Revolutie van 1795 en de komst van de centraal

bestuurde eenheidsstaat werd het noodzakelijk een nieuwe bestuurlijke kaart te tekenen. Tot die tijd bleef Gelderland een gewest met grote regionale verschillen; een gewest dat wel is gekarakteriseerd als een archipel van dorpen, gehuchten en een handvol steden.³ De Gelderse samenleving had een overwegend ruraal, agrarisch-ambachtelijk karakter. Van de bevolking, die in 1700 uit circa 165.000 en in 1800 uit circa 218.000 personen bestond, werkte ongeveer 50 procent stabiel in de landbouw, visserij en jacht. Afhankelijk van de agrarische conjunctuur, bevolkingsgroei en nieuwe ontwikkelingen, zoals de opkomst van de tabaksverbouw en de aardappelteelt, kon dat cijfer in sommige streken tijdelijk oplopen tot zo'n 75 procent.⁴ Het kwartier van Nijmegen was vanouds wat dichter bevolkt dan dat van Zutphen of Veluwe. In deze situatie kwam in de achttiende eeuw geen noemenswaardige verandering, al was het aandeel van de plattelandsbevolking in het gewest aan het eind van de eeuw met zo'n 4 procent gestegen. Anders gezegd, het aandeel van de Gelderse stedelijke bevolking, dat aan het begin van de eeuw 30 procent bedroeg, daalde in de loop

van de eeuw naar 26 procent. De meeste steden telden minder dan 5000 inwoners, op de kwartierhoofdsteden Arnhem, Nijmegen en Zutphen na.

Gelderland telde dertien stemhebbende steden. Deze vaardigden vertegenwoordigers af naar het kwartierlijk bestuur. In het kwartier van Veluwe waren dat Arnhem, Hattem, Elburg, Harderwijk en Wageningen. In het kwartier van Nijmegen ging het om Nijmegen, Tiel en Zaltbommel. In het kwartier van Zutphen, dat op grond van zijn vroegere status ook wel als 'graafschap' werd aangeduid, betrof het Zutphen, Lochem, Groenlo, Doetinchem en Doesburg. Elk kwartier behartigde zijn eigen bestuurlijke zaken tijdens de kwartierlijke Statenvergadering. Samen vormden de drie kwartieren het bestuur van het gewest. Tweemaal per jaar (indien nodig vaker) kwamen ze (roulerend) in een van de drie kwartierhoofdsteden bijeen in een Gelderse Landdag. Door het jaar heen gold Arnhem als bestuurlijk centrum van het gewest omdat hier twee permanente colleges gevestigd waren: het Hof van Gelre, dat namens de landdag het dagelijks bestuur uitoefende en ook de hoogste rechtbank was, en de Gelderse Rekenkamer

▲ Zoals de cartouche om de beschrijving laat zien, werd De Sysselt (ten oosten van Ede) gebruikt voor de jacht (zie de hond, hoorn en vogelval bovenaan) en werden er schapen gehoeid (zie de herdershoed en staf onderaan). Boven in de kaart zijn de aangeplante dennen te zien.

schalige houtkap, en daarmee van schending van zijn afspraken met de Rekenkamer. Het geval stond niet op zichzelf. Illegaal gebruik van bos was een oud en wijdverbreid vergrijp waarop gefrustreerde bestuurders maar geen grip leken te krijgen, tot schade van de algehele conditie van de Gelderse bossen.

De zaak-Stevens was de spreekwoordelijke druppel die de emmer deed overlopen. In 1702 besloot de Rekenkamer de Oosterbeekse heggen voortaan zelf te exploiteren.³⁸ In andere Gelderse domeinbossen werd het toezicht verscherpt en het beheer verbeterd. Die beleidswijziging sloot aan bij nieuwe opvattingen over bosbouw en bosbeheer, afkomstig van Duitse en Franse auteurs. Hun publicaties

trokken de aandacht van geleerden, grootgrondbezitters en bestuurders. In de kern ging het om professionalisering van het bosbeheer door consequente en systematische ontsluiting, beplanting, onderhoud en houtkap, in combinatie met kennisontwikkeling over de bodemkwaliteit en over de veredeling van planten en bomen. Praktijkervaring en experiment dienden daarvoor hand in hand te gaan. Dat betekende een breuk met de eeuwenoude praktijken uit het verleden, die van generatie op generatie waren overgegaan. Hoe dat moderne bosbeheer uitpakte, werd zichtbaar in het grensgebied ten zuidoosten van Nijmegen. Daar werd het Pruisische Reichswald volgens nieuwe Duitse

methoden beheerd, inclusief de rechthoekige verkaveling van bospercelen. In samenhang daarmee werd het netwerk van kronkelende bospaden gemoderniseerd door de aanleg van rechte wegen, die een efficiënt transport van hout, materialen en aanplant vergemakkelijkten.

Voor de Oosterbeekse heggen was de eerste stap dat ze opnieuw werden ingemeten en in kaart gebracht. Dat was noodzakelijk, want in de loop der tijd was door tal van pachtwisselingen en particuliere afspraken het zicht op het gewestelijk bezit vertroebeld geraakt. Op basis van de nieuwe gegevens kon de indeling worden verbeterd via ruilverkaveling van bepaalde delen met de aangrenzende heerlijkheid Doorwerth. Ook op de Veluwe, rondom Zutphen en in het zuidoostelijk van Nijmegen gelegen Nederrijkswald werden de domeinbossen volgens deze principes gemoderniseerd. Daarnaast begon men vanaf het midden van de eeuw stelselmatig met het aanplanten van de grove den. Dit was geen onbekende boomsoort, maar in bossen was hij tot dan toe amper geplant, daar domineerde meestal de eik. Dat veranderde door de stijgende vraag naar hout, en specifiek naar het grenenhout van de grove den, dat toegepast werd in de opkomende Duitse en Belgische mijnbouw. De eerste Gelderse dennenbossen (of dennenkampen) werden door particuliere eigenaren aangelegd. Zo hield de Arnhemse patriciër Willem Reinier Brantsen zich vanuit zijn functie als rekenmeester en bij wijze van 'amusement' bezig met allerlei experimenten op het gebied van bosbouw. In 1734 was hij door zijn huwelijk in bezit gekomen van het landgoed Rhederoord, waar hij uit geïmporteerd of cadeau gekregen zaad verschillende soorten dennen en sparren opkweekte.³⁹ Vanaf 1760 besloot de Rekenkamer in het Nederrijkswald dennenkampen aan te planten. In de jaren daarna volgde in heel Gelderland een snelle opmars van de grove den, de boom die het landschappelijk aanzien van het gewest mede zou gaan bepalen.⁴⁰

De introductie van de grove den tekent de nieuwe, planmatige omgang met de bossen. Dat gold ook voor het toezicht. Vanaf het begin van de achttiende eeuw bezochten provinciale visitatie-

▲ De schoonheid van de heerlijkheid Doorwerth, met haar idyllische landschap en 'wel bepoot eikenbosch', werd geroemd door Jan Wagenaar.

commissies met grote regelmaat, soms zelfs jaarlijks, de domeinbossen. Tijdens deze inspecties bracht men de staat van onderhoud, de ontwikkeling van de bomen en de eventuele schade veroorzaakt door weer, wind, stropen, diefstal, bosbrand en wild in kaart. Ook werd bepaald welke percelen gekapt en geveild moesten worden. Waar nodig kregen de bosmeesters ter plekke opdracht achterstallig onderhoud uit te voeren aan de beplanting, wegen, wallen en grensscheidingen. Alle bevindingen werden in detail gerapporteerd aan de Rekenkamer.

De visitatiecommissies werden bemand door de gewestelijke elite: leden van de Rekenkamer en veelal adellijke grootgrondbezitters met bestuurlijke functies.⁴¹ Deze inspecteurs deelden ook hun interesse in de modernisering van bosbouw, landbouw en veeteelt. Zij ontwikkelden zich tot ware experts, die de nieuwe, buitenlandse inzichten in Gelderland in praktijk brachten. Een aantal van deze pioniers, onder wie Philip van der Borch van Verwolde, experimenteerde op het eigen landgoed met nieuwe boomsoorten en planten. Dat gold ook voor de gebroeders Frederick Willem Torck en Lubbert Adolf Torck. Naast praktische overwegingen speelde het tonen van welstand en macht een rol, zeker in het geval van Lubbert Adolf, eigenaar van kasteel Rosendaal. De naar Franse snit aangelegde tuinen van zijn kasteel, met onder meer spectacule-

Een glanzende adellijke carrière

Lubbert Adolf Torck (1687-1758)

▲ Lubbert Adolf Torck was in zijn tijd een van de rijkste en machtigste mannen van Gelderland.

In de politieke cultuur van de achttiende eeuw was het heel gewoon om bestuurlijke posten aan kinderen van adellijken huize te geven. Dat de elfjarige Lubbert Adolf Torck in 1698 door stadhouder Willem III werd benoemd tot drost van Wageningen en richter van Nijbroek (bij Voorst) wekte dan ook weinig verbazing. De benoeming was de opmaat voor een glansrijke carrière als politicus en ondernemer.

In 1708 werd Torck ambtsjonker van Ede en kreeg hij een zetel in het stadsbestuur van Wageningen. Die stad bleef hij zijn leven lang trouw, meerdere malen zou de bevolking hem daar terugzien als burgemeester en schepen. Met zijn toelating tot de ridderschap van de Veluwe zette hij in 1710 een nieuwe stap in zijn loopbaan. In 1717 trad hij aan als 'extra-ordinaris raadsheer' bij het Hof van Gelderland. In hetzelfde jaar kreeg hij van de Staten-Generaal een zetel in de Admiraliteit van Amsterdam, waar hij zich bewees als een kundige, vooruitstrevende bestuurder die steeds meer aanzien en invloed wist te verwerven. Tegelijkertijd bouwde Torck als voorzitter van de Veluwe ridderschap binnen Gelderland zijn politieke macht en netwerk steeds verder uit, daarbij balancerend tussen gewestelijke, adellijke en persoonlijke belangen.

In 1741, na zijn benoeming tot lid van de Raad van State, werd Torck het middelpunt

van een hevig conflict. Volgens Zeeland en Holland was die positie formeel onverenigbaar met zijn zetel in de admiraliteit. Maar in werkelijkheid was men bevreesd voor de groeiende macht van deze bestuurder. Uiteindelijk was het Torck zelf die de oplossing aandroeg: hij behield zijn plaats in beide bestuurslichamen, maar zou zich binnen de admiraliteit niet meer mengen in de besluitvorming. De oplossing was tekenend voor deze politieke evenwichtskunstenaar.

Zijn wendbaarheid bleek eens te meer in 1747, bij het aantreden van Willem IV als stadhouder. Hoewel hij bepaald niet Oranjegezind was, legde hij zich ogenschijnlijk gemakkelijk bij deze onvermijdelijke benoeming neer.

Torck maakte ook naam als zakenman. Zelf niet onbemiddeld, trouwde hij in 1722 met de schatrijke Amsterdamse Petronella van Hoorn, weduwe van Jan Trip junior en dochter van een gouverneur-generaal van Oost-Indië. Dit huwelijk bracht hem hoog op de lijst van rijkste inwoners van de Republiek. Wageningen profiteerde mee van zijn fortuin: Torck droeg bij aan de vernieuwing van waterpompen, aan stadsverlichting en aan de renovatie van het stadskasteel en de kerk. Ook liet hij in Wageningen luxe appartementen bouwen, die hij verhuurde aan welgestelde gepensioneerden uit het westen van de Republiek. Samen met zijn vrouw renoveerde hij het van zijn tante geërfde kasteel Rosendael. De beste interieur- en tuinarchitecten, onder wie de internationaal vermaarde Franse stylist Daniel Marot, toverden het kasteel om tot een waar lustverblijf dat voldeed aan de nieuwste eisen van de elite. Tot zijn dood in 1758 werkte en leefde Torck daar met zijn vrouw in een vorstelike levensstijl.⁴²

► In de jaren 1725-1727 werd de theekoepel in het park van kasteel Rosendael gebouwd. Het ontwerp was van de Franse architect Daniel Marot.

◆ Friedrich Carl von Wied und Neuwied liet zich in deze prent door Charles Dupuis neerzetten als een grote vriend van zijn onderdanen, de boeren.

laire waterpartijen, zijn daar een sprekend voorbeeld van. Anderen verwierven bekendheid met ontginningsprojecten. Willem Menthen bijvoorbeeld, onder meer auditeur van de Rekenkamer en jarenlang lid van de visitatiecommissies, liet uitgestrekte heidevelden van zijn buitenplaats De Menthenberg, ten noorden van Arnhem, omzetten in bouwland.

Bij de kleine voorhoede van bosbouw pioniers kwamen idealisme, vernieuwingsdrang en eigenbelang samen.⁴³ Door hun toedoen werd bosbouw het eerste terrein waarop men in Gelderland brak met de oude praktijk van mondeling overgedragen ervaringskennis. Voortaan maakten ook theoretische kennis en experimenten vanzelfsprekender deel uit van het instrumentarium van vooruitstrevende elites. In zekere zin waren deze progressieve bosbouwexperts de eerste Gelderse exponenten van de Verlichting, de intellectuele stroming die alle vanzelfsprekende, eeuwenoude zekerheden ter discussie zou gaan stellen, of het nu ging om het gezag van God en de Bijbel, van keizers en koningen, of de tot dan toe onaantastbare politieke en sociaal-culturele machtsverhoudingen. Dat sprak in de laatste decennia van de achttiende eeuw tot de verbeelding van steeds meer adellijke en burgerlijke mannen en vrouwen. Met de praktische ver-

taling van de idealen liep het minder hard, maar desondanks kende Gelderland een grootschalig vooruitstrevend landbouwproject. Dat kwam uit de koker van Friedrich Carl von Wied und Neuwied, telg uit een hooggeplaatste adellijke Pruisische familie.⁴⁴ Bezield door verlichtingsidealen en vastbesloten de boeren een beter leven te geven, verkreeg de progressieve vorst in 1793 op de Muntberg en de Wolfsberg in Groesbeek 693 hectare bos en heide. Delen van het bezit werden planmatig ontgonnen, schaapskuddes begraaften de heide en de eerste rogge-oogsten werden een jaar later al van het land gehaald. Maar het project werd spoedig getroffen door een schapenziekte, malversaties bij de houtverkoop en diefstal. Ongetwijfeld speelden de komst van de Fransen en de ineenstorting van de Republiek in 1795 een rol in het roemloze einde van deze idealistische onderneming.

■ Stedelijke handel

De ooit zo bloeiende Gelderse stedelijke economie had vanaf het einde van de zestiende eeuw veel van haar oude glans verloren. Dat had alles te maken met de desastreuze uitwerking van de Nederlandse Opstand. Allereerst vanwege het frequent oploeiende krijgsgeweld, daarnaast door de schade aan internationale (stedelijke) handelsnetwerken en handelscontacten van kooplieden en schippers, en tot slot door het ontstaan van nieuwe politieke en economische grenzen, inclusief nieuwe douanetarieven. Voor de Gelderse handel met de Duitse buurlanden en de gebieden die in Spaanse handen waren, was dat een nadelige zaak.⁴⁵ De Gelderse rivierhandel en transportsector verloren de concurrentieslag: Hollandse kooplieden en schippers voeren hun goedkope waren voortaan rechtstreeks naar hun Duitse afnemers, tot nadeel van riviersteden als Tiel, Nijmegen en Arnhem, die hun vanouds sterke posities zagen afbrokkelen.

Jan Wagenaar beschreef de Gelderse stedelijke handel rond 1740 treffend. Tiel kende volgens hem maar weinig handel. De schippers uit die stad handelden vanuit Dordrecht, vanwaar ze met goederen beladen de Rijn opvoeren. Zaltbommel was zijn rivierhandel grotendeels kwijtgeraakt. De kooplieden waren naar Den Bosch uitgeweken nadat het stedelijk garnizoen daarheen was verplaatst. Voor de ingang van de Bommelse haven had zich bovendien een grote zandplaat gevormd, die de toegang ernstig bemoeilijkte. De buitenlandse handel van de oude Hanzestad Zutphen, met zijn vele Europese handelscontacten, kwalificeerde Wagenaar als 'gering'. En de bloeiende lakenhandel van Harderwijk was naar Holland verplaatst. Wel was de stad erin geslaagd de handel in de vermaarde gerookte bokking overeind te houden. Arnhem was vooral een doorgangplaats voor het transport naar Duitse gebieden. Nijmegen dreef 'enige koophandel' met de nabije steden en voorzag de omliggende dorpen van levensmiddelen. Alleen het Nijmeegse witbier werd op grotere schaal afgezet. Aan dit zogeheten molbier schreef men wijd en zijd 'een verkoelende, afzettende en zuiverende werking' toe.⁴⁶

Later historisch onderzoek bevestigt dat het Gelderse aandeel in de internationale handel rond 1700 marginaal was. Daarna profiteerde de rivierhandel gedurende een aantal decennia van het aantrekken van de markt.

Globaal was in de achttiende eeuw 25 tot 30 procent van de Gelderse beroepsbevolking werkzaam in de nijverheid, handel en dienstverlening. Deze activiteiten kwamen in heel Gelderland voor, maar ze concentreerden zich toch vooral in de steden en de grotere dorpen. Tussen deze kernen en het omliggende platteland vond een voortdurende uitwisseling van goederen en diensten plaats. Voor het platteland waren de steden essentiële afzetmarkten voor onder meer graan, vlees, zuivel, groente en brandstoffen. Een deel daarvan was bestemd voor de stedelijke consumptie zelf, maar handelaren kochten de producten ook op om ze elders af te zetten. De plattlandsbevolking op haar beurt was aangewezen op het stedelijk aanbod van nijverheidsproducten, zoals schoeisel, kleding, bier, meubels,

▲ Een achttiende-eeuwse schoorsteenveger. Een typisch voorbeeld van de stedelijke beroepsbevolking. Schoorsteenvegers speelden een belangrijke rol in het voorkomen van stadsbranden.

gereedschap en luxeartikelen als sieraden, schilderijen en boeken. Daarnaast was de stad een bron van recreatie en cultuur, zeker tijdens jaarmarkten die gepaard gingen met het nodige vertier. Bijzondere gebeurtenissen, zoals openbare, theatrale strafvoltrekkingen, waarbij de stadsbeul zijn talenten kon demonstreren, mochten zich eveneens verheugen in grote belangstelling. Ook voor (hoger) onderwijs, een bezoek aan de chirurgijn, bepaalde vormen van rechtspraak, juridisch advies en bankzaken was de plattlandsbevolking afhankelijk van stedelijke professionals. De dertien stemhebbende Gelderse steden werden in de achttiende eeuw omringd door zo'n tweehonderd dorpen – woonplaatsen met een eigen klokkentoren – en een onbekend aantal gehuchten. In en rondom deze steden bevonden zich evenzovele lokale economieën, uiteraard met verschillen in

▶ Op de Arnhemse Jaarmarkt werd niet alleen gehandeld, maar ook wekenlang feestgevierd, zoals deze gravure van rond 1700 laat zien.